

Rüstəm KAMAL
Filologiya elmləri doktoru
Odlar Yurdu Universitetinin professoru
E-mail: kamalrustam@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” MƏSNƏVİSİNDƏ JESTLƏRİN SEMİOTİKASI

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, jest, qeyri-verbal davranış, saray etiketi, emosional-jest

Son illər jest mədəni universalı kimi və bu problemin müxtəlif aspektləri tədqiqatçıların geniş müraciət etdiyi mövzulardan biridir. Jest qeyri-verbal işarələr kompleksidir. X.Q.İsupovun “Rus özünüdərk kosmosu” əsərində jestlər mədəniyyət universalisi, informasiyanın və üsniyyətin qeyri-verbal ötürülmə üsulu kimi, geniş mənada isə təsvirli-ifadəli davranış tipi, mini-əməl, поступания elementi, sujetin ən kiçik elementi (N.A.Tolstoya görə) kimi [Исупов; 115] müəyyən edilir. Buraya yalnız bədən hərəkətləri və mimika deyil, subyektə xarakterizə edən geyim, ətir, hərəkət [перевитентия] vasitələri daxildir. Q.Y.Kreydlin “göz jestləri”ni də jestlər sisteminə şamil edir [Крейдлин: 236-251]. Personaj qiyafət – libas fasonunu, hərəkət istiqamətini seçməklə müəyyən jestləri yerinə yetirir – oxucuya və ya tamaşaçıya özü və məqsəd-məramı haqqında qeyri-verbal işarə vermiş olur.

Bədii əsərdə jest poetikasına “Ədəbiyyatda söz və jest” adlı xüsusi toplu da həsr olunub [1]. Ədəbi-bədii əsərdə jestin funksiyaları aşağıdakılardır: 1) jest həmişə işarə və simvoldur; 2) jestin kommunikativ funksiyası; 3) bədii əsərin narrativ strukturunu səciyyələndirmədən jestin funksiyaları haqqında danışmaq mümkünsüzdür. Yəni təhkiyədə qeyri-verbal işarənin verballaşması baş verir. Jest qəhrəmanın daxili portretinin təqdimatında vacib rol oynayır. Bədii əsərdə hər bir personaj fərdi özünəməxsus jestlərə [K.İsupov “şəxsi jest anturajı” [Исупов; с.117] malik olur.

Bu baxımdan orta əsrlər ədəbiyyatında qeyri-verbal davranış aktlarının öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Orta əsrlər jest nəzəriyyəsi haqqında Qərbdə ümumiləşdirici araşdırmalar (məs.: Thomas 1991) aparılsa da, bu problem təəssüf ki, bir neçə araşdırmanı [Mehdiyev 1986] çıxmaq şərti ilə, Azərbaycan filoloji fikrində geniş tədqiq olunmamışdır. Tarixi jestlərin diaxron müstəvidə öyrənilməsinin iki səbəbi ola bilər: birincisi, keçmişdə jestlər sosial münasibətlərin ayrılmaz hissəsidir; ikincisi, jestlər cəmiyyətdə müəyyən dəyərləri anlamağa kömək edə bilər” [Thomas 1986: 5]. Digər tərəfdən, qədim qeyri-verbal davranış sisteminə diqqət tarixçiləri, filoloqları, kulturoloqları qədim dövrlər haqqında informasiyalarla təmin edir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, xüsusən “Xosrov və Şirin” poeması qiymətli qaynaqlardan biridir. Bu əsərdə hər bir jest, poza və mimika, qeyri-verbal davranış formaları olaraq işarə mahiyyətlidir. Onu da qeyd edək ki, biz jestləri semiotik mənəli bədən hərəkətləri kimi qəbul edirik, yəni onda bildirəni və bilinəni də, sintaktikanı və praqmatikanı, adresantı (jest eləyən – X) və adresatı (Y) nəzərdə tuturuq.

Jest semiotikası. Hər jestin bir neçə mənası ola bilər. Bu baxımdan Nizami əsərləri orta əsrlər qeyri-verbal davranışını tədqiq etmək, Sasani dövrü jestlərinin mənalarını şərh etmək cəhətdən əhəmiyyət daşıyır. Hansı formal əlamətlər bu və ya digər jestin semantikasi haqqında düşünməyə imkan verir? Bu, ilk növbədə “gloss”lardır, yəni Nizami mətnlərində əksini tapmış jestlərin yozumudur. İkincisi, jestlər poetik nitq fonunda (nitqlə müşayiət olunması) və ya təhkiyə kontekstində verilir. Məsələn: “Yeri öpüb söz bilən Şapur dedi ki...” [Nizami Gəncəvi 1981: 67]. Üçüncüsü, jestin yerinə yetirildiyi məkan konteksti nəzərə

alınmalıdır. Məsələn: Fərhad Şirinin hüzuruna dəvət edilir, o da hökmün yerinə yetirilməsini razılıq əlaməti olaraq əlini gözünün üstünə qoyur:

O fikirdən Fərhad agah olan kimi

O hökmü gözünün üstünə qoydu [Nizami Gəncəvi, 1981: 179]

Nəhayət, “Xosrov və Şirin”də sosial münasibətlərin nəticələri də jestlərin semantikasını və praqmatikasını şərh etməyə imkan verir. “Xosrov və Şirin”də jestlər yalnız müəllif təsvirinin deyil, həm də subyektiv təsvirin obyektinə kimi çıxış edir.

“Xosrov və Şirin”də qəhrəmanların emosional-psixoloji durumunda baş verən dəyişikliklər davranış jestləri, formaları və vasitələri ilə təqdim edilir, polifunksionaldır. Əsəri Azərbaycan dilində filoloji tərcüməsini vermiş H.Məmmədzadə yazır: “Əlbəttə, demək olmaz ki, şairin əsərlərindən bəlli olan jestlər orta əsr adamının mənalı baş, əl-qol hərəkətlərinin çoxunu əhatə edir. Jest tipləri Nizaminin əsərlərində plastika bildirici kimi insanı öz bədəni, öz əli ilə göstərməyə xidmət edir” [Nizami Gəncəvi 1981: 20]. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Şərqdə bir çox jestlər universal, ümumi xarakter kəsb edirdi. Əlbəttə, məsnəvidə fərdi jestlərin təsvirinə də rast gəlinir. Bir neçə örnək gətirək.

Bir müddət çeşmənin ətrafını gəzib zarıdı,

Əlləri ilə gözlərinin yaşını sildi,

Yerə yığılıb bir müddət huşsuz qaldı [Nizami Gəncəvi 1981: 92];

Yaxud:

İki əlli öz başına vurdu,

Aldandığını yada salıb özünü döydü [Nizami Gəncəvi 1981: 95];

Utandığından yerə baxıb deyindi [Nizami Gəncəvi 1981: 127]

Nizami jestləri təsvir edərkən metoforik dilin imkanlarından ustalıqla istifadə edir, semiotik kodda gerçəkləşən jestlərin daha çox vegetativ (bitki) mənalara və obrazlara (sərv, buğda, nar və s.) müraciət edir.

Narvən kimi papağımı qabağına qoydum,

Sərv kimi qarşısında durub üzr istədim.

Narvənə hirslə balta vururdu,

Sərvin qol-budağını dəhrə ilə kəsirdi [Nizami Gəncəvi 1981: 268];

Yaxud:

Sənin əlindən buğda kimi qəddim əyildi,

Arpa kimi rəngim saraldı [Nizami Gəncəvi 1981: 106]

Mehdiyev qeyd edir ki, “...Bədən üçün müəyyən hərəkət aktından sonra edilə bilməsi fiziki cəhətdən mümkün olmayan hərəkətlər var. Məsələn: Nizaminin bu beytinə fikir verək:

Başımı ayağımın altına alıb,

Dizimin başı ilə bir qədəm atdım.

Biz bu beytdə bükülmə aktından sonra normal adam üçün fiziki cəhətdən mümkün olmayan hərəkətin baş verdiyini oxuyuruq. Real davranış sintaksisi belə əyilmədən sonrakı digər aktları (baş ayağın altına qoymağı, sonra dizlə addım atmağı) qeyri-mümkün edir. Ona görə də qətiyyətlə demək olar ki, Nizaminin bu beyti gerçək davranışı göstərmir, söz vasitəsi ilə prosesi əmələ gətirib, sadəcə təsəvvürdə obraz yaradır” [Əliyev 2017: 84-85]

Əsərdə əli gözün üstünə qoymaq jesti ritual davranış səciyyəli olsa da, psixoloji situasiya ilə, ya da etiket situasiyası ilə əlaqələndirilir. “Əli gözü üstünə qoymaq” jesti razılıq, əmri, hökmü yerinə yetirmək mənasındadır. Fərhad Şirindən süd arxı çəkmək fikrini eşidəndə də həmin jesti təkrar edir. Fərhadın Şirinin hüzurunda keçirdiyi psixoloji yaşantı ilə saray etiketi vəhdətdə verilir.

Şirinin sözlərindən, Şirin dilindən

Yazıq Fərhadın huşu başından uçdu.
Sözləri eşidə bilmirdi,
Cavab verməyi dili unutdu,
Aciz qalıb, əlini gözünün üstünə qoydu... [Nizami Gəncəvi 1981: 178]
Və ya:
O pəriüzlü əlini gözünün üstünə qoydu,
Yeri öpüb, gecən xeyrə qalsın – dedi [Nizami Gəncəvi 1981: 119]

Bir qasid sevincək qapıdan içəri girdi,
Yeri öpüb dedi... [Nizami Gəncəvi 1981: 108].

Şübhəsiz, XII əsr müəllifinin psixologizmini müasir şairlərin psixologizmi ilə müqayisə etmək olmaz. Amma Nizaminin yüksək sənətkarlığı ondadır ki, qəhrəmanın iç dünyasındakı təbədüllətlərin zahiri, jest və mimikaların dili ilə dəqiq ifadə edir. Sasani sarayının ritual-davranış etiketləri fərqi, emosional-impulsiv jestləri və pozaları qəbul etməsə də, personajların yüksək sosial münasibətlərdə əsəbi, hirsli, acıqlı hərəkətlərə də yol verilir". Belə fərqi emosional jestlərdən biri də xəcalət situasiyası ilə bağlıdır.

Şirinin üzü xəcalətdən tərləmişdi (bilmirdi) ki,
Şahın süfrəsini dalbadal necə sazlasın [Nizami Gəncəvi 1981: 235];

Xəcalətdən əli ilə üzünü tutdu,
Təşəkkür edib ona cavab verdi [Nizami Gəncəvi 1981: 105]
Göründüyü kimi, xəcalət hissi həтта hökmdara - Xosrov Pərvizə də xasdır. Məsələn, Xosrov Şirinə deyir:

O qədər cəvahir ayağıma tökdün ki,
Xəcalətdən üzümü belə döndərdim [Nizami Gəncəvi 1981: 237]
"Xosrov və Şirin"də ən çox təkrarlanan seremonial-ritual jestlərdən biri də "əyilib yeri öpmək" jestidir ki, Sasani dövrünün maraqlı saray etiketlərindən biridir və əsərdə adətən müəyyən formulla təsvir edilir, bu da məzmunun stereotipliyini bildirir.

Şirindən ötrü pərişan olan dostları
Qohumları və nədimələri
Onu görən kimi əyilib yeri öpdülər,
Torpaq olub ayağına düşdülər [Nizami Gəncəvi 1981: 110]

Ya da:
Yeri öpüb söz bilən Şapur dedi ki... [Nizami Gəncəvi 1981: 67]

Yaxud:
Məhinbanu yeri öpüb ayağa qalxdı,
Xosrova dedi: "Sizdən bir xahişimiz var... [Nizami Gəncəvi 1981: 237]
N.Mehdi araşdırmasında Nizamidən bir jesti örnək gətirir və yazır ki, "Bu dövrdə təəccüb mənasını bildirmək üçün barmağı dişləmək diqqəti cəlb edən jestlərdən olmuşdur. Məsnəvidə bu jestə bir neçə dəfə rast gəlirik:

Xəstə Fərhadın dağ çapmaq əfsanəsi
Dünyanın hər tərəfində məşhur oldu.
Hər yerdən daşyonanlar gəlir,
Onu görüb barmaqlarını dişləyirdilər [Nizami Gəncəvi 1981]

Əsərdə diqqət çəkən jestlərdən biri də barmağı buruna vurmaqdır. Təəssüf ki, nə tarixi qaynaqlarda, nə də "Xəmsə"yə şərhlərdə də bu jestin mənası açıqlanmır.

Dünya sərvəri Xosrov hər zaman
Tədbirlə Şirindən xəbər tuturdu.
Mindən artıq xəbərçisi var idi,

Hər birinin öz işi var idi

O gözəl barmağını burnuna vursaydı,

Şaha bircə-bircə xəbər verirdilər [Nizami Gəncəvi 1981: 198]

Qəhrəmanın emosional təsviri orta əsrlərin ədəbi strategiyasının, eləcə də davranış strategiyasının bir hissəsi idi. “Jestlərin təbii dili” deyəndə adətən emosiyaların və psixoloji halların ifadəsi (təsviri) nəzərdə tutulur.

Heç bir vaxt dildarını unutmurdu,

Onun dərdindən ilan kimi qıvrılırdı [Nizami Gəncəvi 1981: 157]

Sözlər və jestlər qəhrəmanların xarakteri, xasiyyəti ilə əlaqədar deyil, əsasən etiket situasiyası ilə bağlı ortaya çıxır. Ona görə də sabit üslub formulları, nitq davranış və jest formulları bu möhtəşəm, hermetik mətnin toxumasında üzvi surətdə yer alır.

Şah onu bağrına elə bərk sıxırdı ki,

(Sanki) dələsinə çin ipəyi geydirirdi

Dişləyib üzünü o qədər göyörtmüşdi ki,

Sanki nilufərdən bənövşə çıxmışdı.

Jestin semantikasını da kontekstdən və adresatdan asılı anlamaq olur. H.Məmmədzadə bu misralara belə şərh verir: “Yəni ağ üzünü öpüb göyörtməklə sanki üzünə naxışlı ipəkdən örtük salırdı” [İzahlar 1981: 362]. Duzlu təbəssümlə deyirdi: “Dodağımı əzib yaralama. Amma hər bir ...” sözündə yaz “elə” sözü var idi.

Üzünə örtük tutub ağzını gizlədirdi

Bu tərəfdən buxağını göstərirdi [Nizami Gəncəvi 1981: 132]

Əsərdə söz kimi, jest də potensial dialoqlardan biridir. Bir çox hallarda jest nitqi müşayiət edir ki, bu da onun sremonial, ritual performativdə istifadəsini bildirir.

Hamının alnından tozlar silindi,

Bu işə hamısı afərin dedi.

Bu vaxt Xosrov Şirinin əlindən tutdu,

Mobidi yanına çağırıb əyləşdirdi [Nizami Gəncəvi 1981: 298]

Yaxud:

Şirin yeri öpüb dedi: “Mənim sərvərim,

Bir az da işrətdən elmə sarı keç [Nizami Gəncəvi 1981: 306];

O qədər ona baş əydim ki, əyildim [Nizami Gəncəvi 1981: 169]

“Xosrov və Şirin”də jestlərin semiotikası göstərir ki, böyük mütəfəkkir Sasani hökmdarlarının saray həyatından eşq macərələrindən məlumatlı olmuş, onların davranış etiketlərini mükəmməl bilmiş və dəqiq şəkildə təsvir etmişdir.

Şapur özü çəkdiyi Xosrov Pərvizin şəklinin qarşısında bir mey məclisi qurur və şəkilə təzim edir:

Hər dəfə meyi dodağına yaxınlaşdırdıqda,

Şəkilin qarşısında əyilib yeri öpürdü [Nizami Gəncəvi 1981: 74]

Əsərdə Şapurun güclü rəssam olması əsərdə “Mani qüdrətli” epiteti ilə şərtləndirilir. Mani əfsanəvi, mifik rəssamın adıdır. Şapurun yeri öpməsi jesti metaforik kodda təqdim olunur:

Mani qüdrətli nəqqaş içəri girdi,

Öpüşləri ilə yerə naxış vururdu.

Nəticə. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının təhlili göstərir ki, jestlər mətnin ifadə və məzmun planlarında ritual-etiket səciyyəli deyil, həm də psixoloji kodda gerçəkləşmişdir. Onun “Xosrov və Şirin” poemasında epik davranışın poetikasında qeyri-verbal vasitələr polifunksionaldır. Jestlərin funksiyası emosional durumunda baş verən

dəyişikliyi göstərməkdir. Dahi şairin qüdrətli söz sənətkarlığı bu jestlərin təsvirinə və genişyozumuna imkan verir. Nizami mətnlərində jestlər refleksiya obyektı, hətta ən dramatik situasiyalarda müəyyən xatirələrin, düşüncələrin məzmunu da ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin [filoloji tərcümə, şərhlər və qeydlər. prof. H.Məmmədzadə]. Bakı: "Elm", 1981.
2. Mehdiyev N. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mahiyyəti. Bakı: "İşıq", 1986
3. Əliyev Q. Nizami mövzu və süjetlərinin Şərq xalqlar ədəbiyyatında yayılması tarixindən // "Poetika. İz" jurn., 2017, №3
4. Thomas K. Introduction // A Cultural History of Gesture: from Antiquity to the Present Day / Bremmer J., Roodenburg H. New York, 1991
5. Məmmədzadə H. İzahlar // Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: "Elm", 1981, s.357-371
6. Крейдлин Г.Е. Жесты глаз и визуальное коммуникативное поведение // Труды по культурной антропологии памяти Г.А.Ткаченко. Ъ.: Российский государственный гуманитарный университет, институт восточный култур, 2002, с.236-251
7. Слово и жест в литературе: сб. науч. тр. Воронеж, ВГПИ, 1987, -107 с.

Рустам КАМАЛ

Доктор филологических наук, профессор

СЕМИОТИКА ЖЕСТОВ В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ "ХОСРОВ И ШИРИН" РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: жест, невербальное поведение, Низами Гянджеви, придворный этикет, эмоциональный жест

В последние годы в гуманитарных науках (лингвистике, этнопсихологии, литературоведении) активно изучается невербальная семиотика или компоненты невербальной коммуникации. Исследование описаний невербальной коммуникации в произведениях великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви имеет особое значение. В средние века в Азербайджане (в широком смысле Иран, Восток) многие сферы жизни носили ритуализированный характер, многие жесты имели универсальный, общий характер, хотя встречались и индивидуальные жесты. Например, герой, испытывающий негативные эмоции, кусает губы. Несмотря на то, что жесты в текстах Низами фиксируются в определённых поэтических формулах, это не всегда означает стереотипность содержания.

В поэме Низами Гянджеви "Хосров и Ширин" жесты выступают не только как объект авторского описания, но и как средство косвенного субъективного изображения. Жесты можно рассматривать как проявление внимания автора к внутреннему миру его персонажей. Иногда о жестах говорит сам персонаж (Шапур), то есть отношение к жесту выражается изнутри происходящего, даётся интерпретация жестов.

Низами в описании жестов опирается на литературные традиции своего времени, используя их в соответствии с жанрово-стилистическими канонами эпохи. Анализ формул жестов в поэме "Хосров и Ширин" показывает, что, помимо ритуально-этикетного содержания, жесты обладают и метафорической семантикой.

**SEMIOTICS OF GESTURES IN NIZAMI GANJAVI'S MASNAVI
"KHOSROW AND SHIRIN"
SUMMARY**

Key words: gesture, non-verbal behavior, Nizami Ganjavi, court etiquette, emotional gesture

In recent years, the humanities (linguistics, ethnopsychology, literary studies) have increasingly focused on the study of non-verbal semiotics or the components of non-verbal communication. The examination of non-verbal communication in the works of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is of particular significance. In the Middle Ages, many spheres of life in Azerbaijan (in a broader sense, Iran and the East) were ritualized, with numerous gestures holding universal and general characteristics, although individual gestures were also observed. For example, a character experiencing negative emotions biting their lips. While gestures in Nizami's texts are often noted within specific poetic formulas, this does not always indicate stereotypical content.

In Nizami Ganjavi's poem "Khosrow and Shirin," gestures appear not only as objects of authorial description but also as means of indirect subjective depiction. Gestures can be seen as expressions of the author's attention to the inner world of his characters. At times, a character (Shapur) himself speaks about gestures, meaning that attitudes towards the gestures are conveyed from within the narrative, and interpretations of the gestures are provided.

In his depiction of gestures, Nizami draws upon the literary traditions of his time, employing them in accordance with the genre-stylistic canons of the era. An analysis of the formulas of gestures in the masnavi "Khosrow and Shirin" reveals that, in addition to their ritual and etiquette-related content, gestures also possess metaphorical semantics.

Daxil oldu: 20.12.2024-cü il